honvédség erős kötelékei zárt sorokban átmentek az ellenséghez. A legszűkebb területre összezsúfolódott csapatok és 300.000-es magyar lakosság helyzete borzalmas. Nincs sértetlen épület. Az ellenség tevékenysége következtében iszonyatosak a veszteségek. Éhínség és járványveszély. A lakosság hite és bizalma teljesen elveszett.

A február 4-i jelentés szerint a roppant ellenséges anyagi fölény és a hazai (németországi) hadi események igen csüggesztően hatnak a csapatokra. A katonák egyedüli tápláléka napi egy szelet kenyér és lóhús. Fizikai gyengeség miatt minden mozgás terhes. Az emberek mindazonáltal a felmentés hathetes ígérgetései ellenére is szívósak, elkeseredetten harcolnak és engedelmeskednek. A kiütéses tífusz esetei a barlangok és kazamaták siralmas szorultságában szaporodnak anélkül, hogy hatásos intézkedéseket lehetne tenni.

Pfeffer-Wildenbruch február 12-i utolsó rádiótávirata a Dél Hadseregcsoportnak: Az ellátmányt feléltük, az utolsó töltény a csőben. A kapituláció vagy a védőrség harc nélküli lemészárlása között lehet választani. A sötétség beálltával kitörök.

A rendelkezésre álló szovjet források a magyar önkénteseknek a Déli pályaudvar birtokáért a szovjet hadsereggel közösen vívott harcáról tájékoztatnak.

A 10. szovjet gárda-lövészhadtest hadinaplójában 1945. február elején történik először említés a velük együtt harcoló magyar alakulatokról. A 37. lövészhadtest 320. lövészhadosztálya a megerősítésül adott magyar századokkal együtt birtokba vett négy háztömböt. A 108. gárda lövészhadosztály pedig az alárendelt magyar századokkal együtt megsemmisítette a körülzárt ellenség ellenállási fészkeit a 97-es objektumban és keresztezve a vasútvonalat harcban állnak a vasúti csomópontnál (Déli Pu.?).A 297. lövészhadosztály szintén magyar századokkal együtt harcolt a vasútvonal mentén. A szovjet 83. tengerészgyalogos-dandár február 10-i harcintézkedése a döntő roham megindításáról s ezen belül a velük együtt harcoló magyar önkéntesekről is intézkedik. A parancs az egységek parancsnokainak: „az Önkéntes Magyar Hadsereg alárendelt alegységeivel bánjanak különös figyelemmel, frissítsék fel készleteiket, ne engedjék meg a durvaságot és az esetleges incidenseket. A fogságba esett tiszteket és katonákat — akik önkéntesen akarnak harcolni a német ellenség ellen — fegyverezzék föl és irányítsák a már működő magyar századba."

A dandár 11-én jelentette, hogy a magyar önkéntesek mindkét századával együtt 13 órakor támadásba ment át. Sikeres előretörésük során foglyul ejtettek 80 magyar katonát, akik csatlakoztak az Önkéntes Magyar Hadsereg századaihoz. A sikeres harc magyar vesztesége 12 halott és 15 sebesült.

A recenzens reméli, hogy az Erőd a Duna mentén című forráskiadvány dokumentumaiból válogatva sikerült meggyőznie a budapesti hadművelet, illetve annak ostroma iránt érdeklődő olvasót, hogy érdemes kézbe vennie és áttekinteni az eseményeket a maguk drámaiságában bemutató kötetet.

Dombrády Lóránd

Andor Mihály–Liskó Ilona

ISKOLAVÁLASZTÁS ÉS MOBILITÁS

Iskolakultúra, Budapest, 2000. 134 o.

Ha van olyan területe az empirikus szociológiának, mely a társadalomtörténészt közvetlenül érdekelheti, akkor az iskolába járók szüleinek társadalmi összetétele, az egyes társadalmi (foglalkozási, iskolázottsági, felekezeti, nemzetiségi, lakóhelyi) csoportokra jellemző „túliskolázás".

Ha van olyan területe a kortárs vizsgálódásnak, mely történész figyelmére méltó, az a társadalmi mobilitás kutatása, hiszen arról az alapvető folyamatról tájékoztat, hogy az előző nemzedék iskolázottsága és munkamegosztásban betöltött helye hogyan hatott ki a ma élő nemzedékekre (e hatás megnyilvánulása maga is szórt az időben, annak függvényében, hogy a ma élő nemzedék egyes csoportjai mikor foglalták el helyüket a társadalomban), valamint arról, hogy a ma élő nemzedék (akár évtizedekkel ezelőtt megszerzett) iskolai végzettsége, az évtizedek során kialakított társadalmi pozíciója hogyan befolyásolja a következő nemzedék indulási esélyeit.

A fentiek értelmében a szociológus adatfelvétele – egyfajta forrásközlés, adatbázis-elemzése társadalomtörténeti elemzés a történész számára.

A tény, hogy a magasabb társadalmi csoportokba vezető iskolákban a társadalmilag előnyösebb helyzetű szülők gyerekei felülreprezentáltak – nyilván mindenki előtt ismert.

A történész számára négy alapvető kérdés merül fel:

1. A „társadalmilag előnyös helyzetben" lévő csoportok iskolahasználati előnye *mekkora egzaktsággal* mérhető, a régebbi adatok mennyire használhatók, hogyan változik ez az előny egyfelől

a csoport társadalmi részarányának növekedésével (hiszen az előnyös helyzetűként megnevezhető aggregátumok azaz az „értelmiségiek", a „felsőfokú végzettségűek", a „városban lakók" össztársadalmi részaránya folyamatosan növekszik), másfelől az előnyösnek nyilvánított iskolatípus tömegesedésével – hiszen a szocializmus évtizedeiben középfokon, a közelmúltban pedig felsőfokon ez is bekövetkezett.

2. A „társadalmilag előnyös helyzet" nyilvánvalóan több komponensből áll össze. Jelenti ez a szülők foglalkozási hierarchiában elfoglalt helyét, a magasabb jövedelmet, jobb lakáskörülményeket, erősebb városiasságot, magasabb iskolai végzettséget, a többiségi nemzetiséghez tartozást, a tanulást pozitívan értékelő valláshoz tartozást, „többedik generációsságot" stb. stb. Az igazi kérdés az, melyik komponens hat *leginkább*, melyik előny az, amelyik jobban — a többinél nagyobb valószínűséggel — segíti az iskolai tanulmányokat, juttat magasabb iskolai végzettséghez?

3. A kiemelt helyzetű csoportokra jellemző felülreprezentáció nemcsak mennyiségi, hanem minőségi is: azaz a felsőbb rétegekhez tartozók nemcsak magasabb életkorig járnak iskolába, nemcsak többen vannak az „elegánsabb" iskolatípusokban, s azon belüli altípusokban, de jobban is tanulnak. Mindig kérdés azonban, hogy melyik felülreprezentáció mekkora? Azaz a tanultak, értelmiségiek, gazdagok, nagyvárosiak stb. „ráveszik" vagy „képessé teszik" gyerekeiket a jobb tanulásra, s utána ennek mintegy természetes folyománya, hogy a jótanulás alapján szelektáló iskolarendszer őket engedi a magasabb iskolafokozatokra, ill. jobb iskolatípusokba, *vagy pedig a kétféle felülreprezentáció egymástól függetlenül is igaz:* a tanultak, értelmiségiek, gazdagok, nagyvárosiak még rosszabb tanulmányi eredmények esetén is nagyobb eséllyel mennek jobb iskolákba, mint a többiek.

4. Vajh *milyen mechanizmusokon át* érvényesül „a társadalmilag előnyösebb csoportokhoz tartozók" előnye? Érdekelt az iskola abban, hogy a helyi elitekkel jóban legyen, s ezért felvegye a gyerekeit, vagy jobban szeretnek a pedagógusok a velük azonos értékrendű értelmiségi szülők gyerekeivel dolgozni? Vagy a másik oldalról kell megközelíteni a kérdést, azaz az iskola túl sokba kerül, vagy ellenséges légkörű intézmény, vagy éppen rövid távú hasznot nem kínáló intézmény az alacsonyabb csoportokhoz tartozók számára?

A történész számára különösen fontos, hogy hogyan alakul mindez a történelmi időtengely mentén? Mennyiben más mindez a származás szerinti kvótákat tudatosan garantáló korszakban, az értelmiséggel kötött történelmi kompromisszum – azaz az értelmiségi gyerekek korlátozás nélküli felvételét lehetővé tevő évtizedekben, a piaciasodó szocializmusban, illetve a többpártrendszerű társadalom első évtizedének végefelé?

Az első kérdésre rendkívül részletes választ kapunk. A szerzők 1930-ból is hoznak (Andorka Rudolf emlékezetes könyvén alapuló) adatot, hogy a társadalom 7,3%-át kitevő szellemiek a gimnáziumi diáknépesség 46,9%-át adták, s később is számos adat támasztja alá a szellemi dolgozók megmaradó felülreprezentációját. Minthogy mind a szülők iskolai végzettsége feljebb tolódott, mind a közép- és felsőoktatás tömegesedett, az elitfelülreprezentáció e számra kitűnően rímelő adata, hogy már a legkeresettebb felsőfokú intézményekben tanuló diákok szüleinek 48%-a egyetemet végzett.

Ha nem az iskolák, hanem az iskolázottság által elérhető pozíció felől közelítünk, hasonló eredményeket kapunk a szerzőpáros könyvéből: 1949-ben a szellemi foglalkozásúak a foglalkoztatottak 11,4%-át tették ki. E csoport 31,6%-a szellemi foglalkozású szülők gyermeke volt. A kilépési mobilitás felől vizsgálva: a szellemi foglalkozásúak gyerekeinek 1949-ben kétharmada űz maga is szellemi foglalkozást, a szakmunkás apákénak mindössze egyötöde, a mezőgazdasági apákénak mindössze 3,2%-a. 1983-ban a férfi foglalkoztatottaknak hasonlóképpen kb. tizede vezető és értelmiségi: egyötödük vezető és értelmiségi szülők gyermeke (s további egyhetedük szellemieké). A kilépési mobilitás felől vizsgálva: a vezető és értelmiségi foglalkozásúak fiúgyerekeik 46,0%-át, a szakmunkás apák 12,4%-át, a mezőgazdasági apák 5%-át tudták a társadalom felső tizedébe juttatni. A szerzőpáros egyik legkeményebb értékítélete szerint: „Ha a társadalom nem érte is el a háború előtti évekre jellemző zártságát, szemmel láthatóan afelé tart. A teljes populáció idősebb részében még hatnak az 1945-ös rendszerváltás következményei, és ez jelentős mértékben csökkenti az átlagokat. Ha azonban külön nézzük a fiatalabbakat, akkor egészen más adatokat kapunk. Például 1992-ben az összes értelmiségi férfi 23,2%a származott vezető vagy értelmiségi apától, ám ha csak 29 éves vagy fiatalabb férfiakat nézzük, ott az arány 46,7%, tehát már el is érte az 1930-as szintet (28. o.)

Egyetlen adattípus — a népszámlálások eltartottsági statisztikája — hiányzik a szerzők művéből, ezt recenzensi feladatkörünket túllépve kíséreljük meg itt pótolni — ha nem is szisztematikusan, de jelzésszerűen:

1960-ban a 14–17 éves korú népességből a mezőgazdasági fizikai dolgozó szülők gyerekeinek kevesebb, mint harmada járt iskolába, a nem mezőgazdasági fizikaiak gyerekeinek fele, a szellemi dolgozók gyerekeinek viszont négyötöde. A szakmunkásképző, illetve a középiskola választása is ugyanezen logika szerint oszlik meg: a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak 14–17 éves korú gyerekeinek mindössze 9,4%-a járt szakmunkásképzőbe. A szakmunkásképző ugyanis a nem-mezőgazdasági fizikaiak kedvelt iskolatípusa volt, minthogy megfelelő korú gyerekeiknek 21,1%-a járt ide. Az értelmiség viszont már máshová küldi gyerekeit: mindössze 13,8%-uk marad szakmunkásképzőben. Logikus ezek után, hogy az értelmiségiek gyerekeinek 56%-a járt középiskolába (ez az adat a nem mezőgazdasági fizikaiaknál 20,2%, a mezőgazdaságiaknál mindössze 10,1%). Felsőfokon a különbségek még nagyobbak, hiszen a mezőgazdasági fizikai szülők 18–24 éves korú gyerekeinek 1,4%-a, a nem mezőgazdasági fizikaiaknak 1,9%-a, a szellemieknek viszont 8,8%-a volt egyetemi főiskolai-hallgató.

Azaz a származás szerinti kategorizálás ellenére az ötvenes évek végén (!) a szellemiek a középiskolában — korcsoportos lakossági számarányukhoz képest 2,61-szeresen, a felsőoktatásban pedig 3,13-szorosan felülreprezentáltak — olyan adatok szerint, melyeké — legalábbis az adatfelvétel szakaszában — egyszerűen lehetetlen volt manipulálni.

Az 1970-es és 1980-as népszámlálás is publikál adatokat az általános iskolába, a középiskolába, a szakmunkásképzőbe s a felsőoktatásba járó eltartottak szüleinek társadalmi összetételéről, melyből rövid számolással megállapítható, hogy 1960-ban, 1970-ben és 1980-ban a legjobb középiskolába lépési esélyekkel a tercier szektorban dolgozó szellemiek lánygyermekei rendelkeznek, a második-harmadik helyek eloszlásának változása viszont hosszabb elemzést érdemel. A felsőoktatásba kerüléshez mindhárom időpontban a tercier szférában alkalmazott szellemi dolgozók gyermekeinek helyzete volt a legbiztatóbb, ezen belül 1960-ban a fiúk esélye a lányokénak másfélszerese, 1970-ben 1,14-szerese, 1980-ban viszont már csak 1,02-szerese.

A második kérdésünkre is differenciált választ kapunk a kötetből. Egyértelműen kiderül, hogy a szülők iskolai végzettsége minden egyéb — magas társadalmi státuszt jelző — tényezőnél fontosabb. Az azonos foglalkozási csoportba (pl. vezető vagy értelmiségi) tartozó személyek közül egyértelműen a magasabb iskolázottságúak gyerekei érik el a jobb iskolai eredményeket, sőt a különböző foglalkozási csoportokba tartozó, de azonos mértékben iskolázott csoportok között kisebb a különbség, mint a foglalkozási csoportokon belül, a különbözőképpen iskolázottak között. (A magasabb jövedelem, s a jobb lakáskörülmények is kevesebbet számítanak: a magasan iskolázottak — ha nem elég tehetősek — más fogyasztási javak feláldozása árán is gyermekük iskoláztatására, különóráira költenek, vagy a kisebb lakásban is úgy szervezik az életteret, hogy a gyerek jobb esélyekkel tanulhasson. Noha a kistelepülésen lakók rosszabb eséllyel küldik gyermekeiket gimnáziumba, s különösen jó gimnáziumba, de míg az iskolázottsággal lineáris az összefüggés, addig a települési hátránnyal nem az: a legkisebb településeken lakó iskolázottak — minthogy úgy is utaztatni kell gyerekeiket — immár inkább választják a jó gimnáziumokat, mint a helyi választékkal megelégedő kisvárosi szülők.)

Az iskolázottság több generáción át érezteti hatását, az azonos iskolázottsági csoportba tartozó szülők gyerekeinek továbbtanulási esélyei szisztematikusan összefüggenek nagyapjuk iskolai végzettségével.

A harmadik kérdésre is alapos válaszokat kapunk: kiderül, hogy minél magasabb az apa és anya társadalmi státusza és iskolai végzettsége, annál jobbak a tanulmányi eredmények, s nemcsak az általános iskolában, ahová mindenki jár, hanem a középiskolában is, ahová pedig az alsóbb foglalkozási, iskolázottsági csoportokból csak a jobbak kerültek. Kitűnik, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek közül a jótanulást is a szülő iskolázottsága határozza meg leginkább. 1963-ban az értelmiségiek általános iskolás gyerekeinek közel harmada, a szakmunkásokénak tizede, a segédmunkásokénak huszada volt kitűnő tanuló. A kitűnőséget a szülő iskolai végzettsége jobban befolyásolja, mint foglalkozási státusza, hiszen 1963-ban a vezető és értelmiségi apák gyerekeinek 55,3%-a kitűnő vagy jeles, az egyetemet végzetteknél ugyanez 64%. De a kilencvenes évekre is igaz, hogy az egyetemet végzettek gyerekeinek tanulmányi átlaga 4,57, a nyolc osztálynál kevesebbet végzettek gyermekei átlaga pedig 3,77 – s két szélsőség között is rendre összefügg az átlag az apa végzettségével. Az iskolai végzettségnek – a kilencvenes évekbeli adatok szerint is nagyobb a befolyása, mint a foglalkozásnak. Mindazonáltal az is kitűnik, hogy rosszabb tanulmányi eredmény, vagy másféle iskolai kudarc esetén más stratégiát követnek a tanult, mint a tanulatlan szülők. Minél iskolázottabb a szülő, annál kevésbé valószínű, hogy a rossz tanulmányi eredmény az iskola, illetve az iskolatípus elhagyásához vezet. (Ez egyben azt is jelzi, hogy nem *bármely* indikációjú

felülreprezentáció vezet azonos viselkedéshez: Karády Viktor mutatja ki, hogy a századforduló és a két világháború közötti korszakban — a középfokon mennyiségileg is felülreprezentált — izraeliták tanulmányi eredménye jobb ugyan, mint keresztény középosztálybeli társaiké, de a nem kifejezetten jó tanuló zsidókat szüleik kiveszik a középiskolából, s ipari pályára küldik. Míg tehát — akkor is, később is, most is — az iskolázottsági/foglalkozási gyökerű tolóerők a mennyiségi és minőségi felülreprezentáció egymással való kapcsolatát nem igazolják, addig a felekezeti gyökerű tolóerők igen.)

A negyedik kérdéscsoportra a szerzők többféle módszer (esettanulmányok, interjúk, szakirodalomfeldolgozás és adatfelvételek) felhasználásával válaszolnak. A kötet beszámol azokról a konkrét mechanizmusokról, melyek a tanultabb emberek gyerekeinek iskolázási esélyeit növelik: konkrétan bizonyítható, hogy az ilyen szülők mennyivel másképpen tájékozottak az iskolák belső világáról, erősorrendjéről, mint a többiek, hogy mennyivel kevésbé sürgetik gyerekeiket, hogy hosszú távú tanulás helyett mielőbb szakmát válasszanak, hogy mennyivel inkább érzékelik — s gyerekeikkel mennyivel inkább érzékeltetik —, hogy az iskolai tárgyak nem egyenlő súlyúak (pl. nyelvet tudni nem azért kell, mert fontos a jó osztályzat), hogy mennyivel inkább tisztában vannak a szimbolikus tudásjavak jelentőségével. A „milió" a „beállítódás" a „kultúra hajszálcsövei" fogalmai mellé olyan világosan empirizálható adatok kerülhetnek, mint a különórák, a könyvek száma, a tanulási tér szervezése, a példaként szolgáló testvérek iskolai életútja: ezek nagyságrendje kivétel nélkül összefügg a szülők iskolázottságával, mégpedig úgy, hogy az iskolázott apák csoportján belül szisztematikusan esélyt javít, ha az anya is iskolázott, illetve, ha a nagyapa is az. (Sőt gyerekeik iskolai esélyeinek befolyásolásában az anya iskolázottsága fokozatosan fontosabbá válik, mint az apáé. Az anya — apáénál — erősebb hatása — tehetjük hozzá — nemcsak az iskoláztatásra, hanem például a gyerekek istentisztelet-látogatási gyakoriságára is kimutatható.)

A kötet egyik legfontosabb erénye, hogy „étvágyat csinál": biztatást ad arra, hogy bármely társadalomtörténeti témában érdemes összeszedni az évtizedekkel ezelőtt készült adatfelvételek eredményeit, hiszen egyfelől történettudományunk hatvanas-hetvenes évekbeli állapotában egyáltalán nem bizonyos, hogy a kortárs történészek azok (az idős megkérdezettek révén a még korábbi időszakra vonatkozó) tanulságait ténylegesen feldolgozták vagy beépítették műveikbe, másfelől több hasonló, de több évtized elteltével megismételt felmérésből épp olyan — csak cizelláltabb — idősoros adatokhoz juthatunk, mint a népszámlálások összehasonlításakor.

Társadalomtörténészeink körében közismert, hogy az 1869 és 1941 közötti népszámlálások és más országos és budapesti statisztikák milyen alapvető adatbankját nyújtják a régi magyar társadalom történeti elemzésének. Talán nem reménytelen, hogy az 1945 utáni korszakkal foglalkozó nagyszámú történész is több figyelmet fog szentelni a statisztikai és szociológiai felméréseknek. E nagyobb figyelem például az Andor-Liskó könyv tanulságainak alapos végiggondolásában is megnyilvánulhat.

Nagy Péter Tibor